

JEROEN JANSEN

Bredero onder de Wijzen

Geleende geleerdheid in de brief (1611) aan Carel Quina¹

Abstract – This article shows how Bredero used a French and Dutch schoolbook to display classical knowledge in his famous letter to Carel Quina. A dialogue on friendship in Bredero's *Rodd'rick ende Alphonus* (1611) is based on parts of this schoolbook.

1 Inleiding

Gerbrand Adriaensz. Bredero presenteerde zich in één van zijn prozabeschouwingen als een 'eenvoudige Amsterdammer', als iemand die voortkwam uit het gewone volk en het opnam voor iedereen die zich niet tot de elite van Latijn-kenners mocht rekenen. Zijn vader was schoenmaker en het milieu middenklasse. Als dichter, en misschien ook als schilder, ging zijn belangstelling niet zelden uit naar het eenvoudige, het alledaagse. Van zijn schilderkunstige oeuvre rest ons niets, maar de quasi-realistische beschrijvingen van het Amsterdam uit zijn tijd worden thans tot de hoogtepunten van onze zeventiende-eeuwse literatuur gerekend. Toch schreef Bredero ook geleerdere verzen die bekendheid met de Klassieken verraden. Hij volgde geen onderwijs op de Latijnse school en dus moet hij die kennis onder meer hebben verworven door het lezen van beschouwingen over klassieke schrijvers, oude geschiedenis, en de antieke mythologie, zoals Karel van Manders 'Uytleggingh op den Metamorphosis van Ovidius'.² De klassieke literatuur ontmoette hij via vertalingen, zoals Cornelis van Ghisteles overzettingen van Ovidius (1553), Terentius (1555), Vergilius (1556), Sofokles (1556), en Horatius (1569).³ Er zal tevens een vertaling (1541) van Livius in huis zijn geweest, want Gerbrands vader tekende het overlijden van zijn zoon erin aan (Bredero 1975-1983, dl. 2: 48). Ook Coornhert was hem behulpzaam, met een Nederlandstalige versie van Boethius (1557), de *Officia* van Cicero (1561), de eerste twaalf boeken van de *Odyssee* (1561), Seneca's *De beneficiis* (1562), Horatius' 'Beatus ille' en Lucianus.⁴

De hang naar aansluiting bij geleerdheid en geleerden reikte verder. Daniel Heinsius, een klassiek filoloog van internationale faam, werd door Bredero tot zijn vrienden gerekend.⁵ Vol trots vertelt hij over zijn kennismaking met de 'wel

1 Dit artikel is een resultaat van het project 'Preliminaire strategieën: het proza van Bredero', dat deel uitmaakt van 'Pretextual Strategies. The Rhetoric of Ethos, Literary Authority and (Con)Textual Identity in Renaissance Preliminary Texts'. Ik profiteerde dankbaar van enige opmerkingen en adviezen van Eddy Grootes.

2 Kalf, in Bredero 1890: 7; Schepers 1932: 214; Zaalberg 1968: 43-47; Stuiveling e.a., in Bredero 1975-1983, dl. 2: 356; Schenkeveld-Van der Dussen 1985: 646.

3 Er verschenen talloze herdrukken van de vertalingen van Van Ghistele (Vergilius, Ovidius en Horatius), in steden als Rotterdam en Leiden. Zie Vinck-Van Caekenberghe 1996: 262; zie ook Keersmaekers 1970: 55.

4 Schepers 1932: 213; Stuiveling, in: Bredero 1975-1983, dl. 2: 48.

5 Bredero 1968: 72 (opdracht aan Hugo de Groot voorafgaand aan *Rodd'rick ende Alphonus*). De

gheleerden ende seer gheachte Grootius', Hugo de Groot,⁶ en binnen de Amsterdamse rederijderskamer de Eglentier had hij intensieve omgang met literaire 'erudieten' die directe toegang tot de Klassieken hadden als Samuel Coster en Pieter Hooft (Stuiveling 1970: 35; Grootes 1997: 20-22). De waardering moet wederzijds zijn geweest. De invloedrijke Leidse humanist Petrus Scriverius had het talent van Bredero ontdekt en uitte zijn bewondering voor de schrijver. Het is aannemelijk gemaakt dat hij een aantal van diens liederen in het *Geestich Liedt-boecxken* (1616) heeft uitgebracht.⁷ Bredero werd door Roemer Visscher thuis uitgenodigd, en op zijn verzoek liet Hooft (hem met) Hugo de Groot op bezoek komen in het Muiderslot (Kalff, in Bredero 1890: 5). Volgens Te Winkel (1923: 174) rekende Bredero zich in dit gezelschap zonder twijfel 'tot de volgelingen der woordvoerders van de classieke richting'.

Een dergelijke omgang vroeg om een literatuur op niveau. Waar haalde de jonge Bredero de kennis vandaan om zich met de 'latinisten' te meten? Naast de bovengenoemde beschouwingen en vertalingen was er natuurlijk de literaire praktijk ter navolging, en beslist zal Bredero het een en ander hebben opgestoken uit gesprekken met tijdgenoten-dichters en schilders, onder wie zijn leermeester Frans Badens, vrienden als Carel Quina en Reinier Telle, en kamergenoten binnen de Eglentier. Veel kennis moet de jonge Gerbrand ook hebben opgedaan op school en zich eigen hebben gemaakt via schoolboekjes en compilatiewerkjes met klassieke spreuken en wijsheid.

In dit artikel wordt Bredero's 'geleerdheid' nader beschouwd aan de hand van de brief die hij op 23 maart 1611 aan Carel Quina schreef. Het is een opvallende brief, boordevol aanhalingen van antieke schrijvers en filosofen, een brief waarin hij volgens Ten Brink (1887: 65) 'zijne geheele wetenschap der classieke Auteurs schijnt te hebben uitgestort'. De hier tentoongespreide kennis blijkt voor een deel 'tweedehands' te zijn. Dat is geen schokkende constatering, want het werd al algemeen verondersteld,⁸ mede omdat Bredero het in de brief zelf suggereert.⁹ Maar nu is een belangrijke bron boven water gekomen, waaruit blijkt dat hij veel van die kennis tamelijk letterlijk heeft overgenomen. Tevens zien we hoe hij in één geval de informatie uit de bron heeft verweven met die uit een andere bron, en het geleende materiaal vloeiend als eenheid presenteert. Het belang van dit bronnenonderzoek ligt ook in het verklaren van een aantal 'onbegrijpelijkheden' of lastig te interpreteren passages in de brief aan Quina.

toepassingsmogelijkheden van het woord 'vriend' waren in de zeventiende eeuw overigens nogal ruim (Grootes 1997: 22).

6 Brief (eind augustus 1616) aan P.C. Hooft, in: Hooft 1976, nr. 95.

7 Hiervan bestaat geen exemplaar meer. Bredero 1986: 64. Zie Dongelmans 1983: 161-166.

8 Bijv. door Schepers, Knuttel, Damsteegt (onder, ntt. 16-17), en Schenkeveld-Van der Dussen 1985: 646.

9 Bredero 1638: fol. F3^v: 'Vroede Charle! doen ick sochte, soo hier, en daar de dingen die mijn tot dit mijn voorneemen dienstich waren, so docht my, sprack den wijsen *Cleobules Philosoph* van *Lindien*, tot my ...' De brief werd (met lichte wijzigingen ten opzichte van de editie 1638) ook uitgegeven in Stuiveling's *Memoriaal*: Bredero 1975: 109-111.

2 De brief aan Carel Quina

Het vroegst te dateren, met zijn zinspreuk ondertekende, gedicht van Bredero is te vinden in het voorwerk van de Nederlandse vertaling (1610) van een Griekse roman van Heliodorus.¹⁰ Volgens de titelpagina was het Frans hierbij als intermediair gebruikt en was de vertaler een zekere C.K. (Carel Kina). Door het gedicht van Bredero zien we zijn vroege betrokkenheid bij een circuit waarin klassieke teksten via het Frans in het Nederlands werden omgezet. De Nederlandse vertaler, Carel Quina (1586-1649), was geboren uit Antwerpse, naar Amsterdam getrokken ouders (Bredero 1986: 85). Aan het begin van de zeventiende eeuw werd Carel lid van de Brabantse Kamer *'t Wit Lavendel* en ging hij tot Bredero's vriendenkring behoren (zie Bredero 1975: 105, 109, 239). Voor het vierde deel (1612) van de *Tragische historien*, waarin Bredero een aantal gedichten publiceerde, vervaardigde Quina een drempeldicht, en voor de *Rodd'rick ende Alphonsus* (1616), *Griane* (1616), *Lucelle* (1616), en *Moortje* (1617) maakte hij lofdichten. Maar misschien vormde de brief die Bredero op 23 maart 1611 aan Quina schreef, de sterkste bevestiging van een hechte vriendschap.¹¹ Die brief, die door de Amsterdamse boekverkoper C.L. vander Plasse voor het eerst werd opgenomen in Bredero's *Nederduytsche Poëmata* (1638),¹² zou volgens Schenkeveld-Van der Dussen tevens laten zien hoezeer Bredero 'allerm minst afkerig' was van geleerdheid.¹³ In de brief vinden we eerst een achttal bijbelpassages en vervolgens allerlei klassieke wijsheid, met vermelding van de bijbehorende auteurs. Knuttel (1968: 175) merkt over deze brief op: 'Een Christelijk getinte brief, aaneenhangende van bijbelplaatsen en aanhalingen uit alle mogelijke filosofen, op het gebied van het hart, de vriendschap en de weldaad'. Dat zijn inderdaad de drie kernwoorden. Dat wil zeggen: het thema van de hele brief is de *vriendschap*, die op een natuurlijke manier, vanuit het *hart*, ontstaat en tot wederzijdse *weldaden* leidt. In het eerste deel van de brief is het woord 'hart' het verbindende element: het komt in alle acht bijbelcitaten voor.¹⁴ Bredero heeft hier misschien een van de vele concordantie op bijbelplaatsen *in voce* 'hart' gebruikt om het materiaal snel bijeen te krijgen, temeer daar een aantal citaten wél het woord 'hart' bevat maar met de eigenlijke zaak (de vriendschap die uit het hart voortkomt) weinig te maken heeft. Bij het opsommen van de bijbelcitaten is Bredero's stijl opvallend houderig.¹⁵ Vervolgens bevat de brief citaten van

10 Te weten Bredero's sonnet met de beginverzen 'Liefhebbers vande liefd', / Bemidders vant beminnen ...', het tweede van vier lofdichten op *De beschrijvinghe Heliodori vande Moorenlandsche gheschiedenissen ... Eerst int Griexx beschreven: Ende nu wt het Francoysche int Nederlands vertaelt*. Door C.K. Amsterdam, bij Hendrick Barentsz., 1610 (Bredero 1975: 105; Bredero 1986: 85; 28-32).

11 Schepers (1932: 218, 220) veronderstelde dat Bredero met deze brief een dreigende breuk in de vriendschap tussen hem en Quina trachtte te voorkomen.

12 De *Nederduytsche Poëmata* waren gevoegd achter *Alle de Wercken, So Spelen, Gedichten, Brieven en kluchten* (1638), gedrukt bij Joost Broersz., bezorgd door C.L. vander Plasse en blijkens de ondertitel (door Vander Plasse) 'verbetert en daer by ghevoeght eenighe die noyt voor desen ghedruckt zijn gheweest'.

13 Schenkeveld-Van der Dussen 1985: 646; vgl. Knuttel 1968: 175. Knuttel karakteriseert de brief daar als 'curieus, maar onaantrekkelijk, niet vrij van snobisme'.

14 Vgl. Damsteegt 1981: 29; Bredero 1975: 109.

15 Zie bijvoorbeeld de woorden 'seyd', 'staat' en 'schrijft' zonder verbindingswoorden in de zin: 'Voorts seyd' hy [Christus] noch, den mondt die spreekt vande overvloed des harten, Mattheus 9. staat, waarom gedenckt ghy quaat in uwer harten, Lucas int 2. schrijft, ende dijn eygen ziele sal een

antieke auteurs van de zesde eeuw vóór tot de vijfde eeuw ná Christus: Thales van Milete, Bias van Priene, Cicero, Martialis, Seneca, Plato, en de kerkvader Hieronymus. Dan volgen uitspraken van wederom Thales, Solon, Periander, en Pittacus. Uiteindelijk worden Cleobulus, Plautus en Marcus Aurelius geciteerd voor het thema 'weldaad'.¹⁶

De zoektocht naar de plaats waar Bredero deze geleerdheid pasklaar vond, werd gestart door J.B. Schepers, die dacht dat een van de '*thesauri* van Sartorius of Manutius, of zo iemand' Bredero geholpen had.¹⁷ Ook Damsteegt zocht naar een boekje waarin deze uitspraken bijeen stonden, onder meer bij Erasmus, en Sartorius.¹⁸ Zo'n boekje bestaat echter niet, dat wil zeggen: het is, zoals nu zal blijken, in ieder geval niet één boekje waaruit Bredero al deze wijsheid kon putten. Opvallend is dat in de brief citaten van zes van de bekende zeven Wijzen uit de Griekse Oudheid zijn opgenomen: naast Thales worden respectievelijk Bias, Solon, Periander, Pittacus en Cleobulus geciteerd.¹⁹ Uitspraken van hen zijn via verschillende Griekse en Latijnse bronnen tot ons gekomen, waarvan de bekendste misschien wel Diogenes Laertius is.²⁰ Naar nu is gebleken, moet de Franse auteur en boekverkoper Gilles Corrozet (1510-1568) echter verantwoordelijk gehouden worden voor de geleerdheid die Bredero over zijn adressaat uitstort. In 1545 publiceerde Corrozet *Le conseil des sept sages de Grece*,²¹ een werkje dat bestaat uit enige biografica over de zeven Wijzen, Latijnse spreuken en Frans commentaar, informatie die de Franse auteur voor een deel uit het beschikbare, waarschijnlijk Latijnse, materiaal rond deze Griekse geleerdheid betrokken heeft, voor een ander deel door eigen interpretatie, toelichting en verdere voorbeelden (onder meer uit

swaert doordringen, op dat veel harten gedachten openbaer werden, voorders ...' (Bredero 1638: fol. f2^v; Bredero 1975: 109).

¹⁶ Bredero 1975: 109-111; vgl. Damsteegt 1981: 29-30 (die een aantal aangehaalde auteurs mist).

¹⁷ Schepers 1932: 212, 218-219: 'Het sprak wel van zelf, dat Bredero ze niet in 't hoofd had: dan had hij een Erasmus of Vossius moeten zijn. Maar Quina had allicht ook zo'n verzameling en ze konden elkander zo het best nader komen, als zij zich beiden terugdachten in de tijd der klassieke aanhalingen'. Knuttel (1968: 175) meende: 'Men moet Bredero's belezenheid niet onderschatten, maar het is toch ondenkbaar dat hij al deze citaten zelf zou hebben verzameld. Voor iemand die op dit gebied goed thuis is zou zijn bron waarschijnlijk wel te vinden zijn, al zal het er ook geen geweest zijn die al te geredelijk binnen het bereik van Quina lag'.

¹⁸ Damsteegt 1981: 30-31, nt. 12. Verder zocht Damsteegt (a.w.: 31, en 47, ntt. 13-16) naar eigen zeggen bij Josephus Langius en bij 'vroege Nederlandse vertalingen van klassieke schrijvers', alsmede bij D.V. Coornhert en H.L. Spiegel.

¹⁹ Dit opvallende gegeven, dat toch door Schepers (1932: 218) werd vermeld, ontging Damsteegt (1981: 29-30) kennelijk, want hij spreekt slechts over citaten van 'drie van de zo genoemde Zeven Wijzen'.

²⁰ Voor de Griekse en Latijnse bronnen in de Oudheid: Snell 1938. Een van de belangrijkste bronnen vormde het eerste deel van de *Levens van vooraanstaande filosofen* van Diogenes Laertius (3e eeuw na Chr.), dat grotendeels aan de zeven Wijzen was gewijd, waarbij Diogenes naast biografische gegevens ook karakteristieke, sententieuze uitspraken vermeldt. Een Franse vertaling van dit werk door François de Fougères verscheen in 1602: *Le Diogène François tiré du Grec, ou Diogene Laertien touchant les vies ... des plus illustres philosophes*. Lyon, bij Jean Antoine Huguetan.

²¹ *Le conseil des sept sages de Grece, mis en Francois: avec une brieve & familiere exposition sur chascune autorité & sentence...* Parijs, Gilles Corrozet, 1545 (BNF, Rés. Z-39572). De opdracht aan de lezer van Gilles Corrozet is gedateerd: Parijs, 15 oktober 1544 (fol. A2^v). Corrozet verwierf enige bekendheid met zijn reisgids voor de stad Parijs, *Fleur des Antiquitez, singularitez et excellences de la plus que noble et triumpante ville et cité de Paris*, voor het eerst verschenen in 1532, en tot 1555 meer dan acht keer herdrukt. Zie Conlon 1977: 14-15.

de Bijbel) toevoegde.²² De opzet van *Le conseil* is namelijk als volgt: na de naam van de Griekse Wijze volgt een kort stukje over het leven van de betreffende filosoof, waarna een aantal van diens spreuken in het Latijn wordt geciteerd, steeds voorzien van Corrozets Franse vertaling-interpretatie in twee verzen. Hierop volgt dan zijn uitleg van de spreuk in proza. De gelijkenis tussen enerzijds de ‘citaten’ van Bredero en anderzijds de prozatekst van Corrozet is zo groot dat we ervan mogen uitgaan dat Bredero voor de betrokken opmerkingen deze bron heeft gebruikt (zie onder).

3 Verschillende edities en mogelijkheden

Hiermee is echter niet gezegd dat Bredero de Franse tekst van Corrozet als basis gebruikte. De Amsterdamse Universiteitsbibliotheek bezit een boekje met de titel *Den raet, onderwijs ende leere der seven wijsen van Grieken*. Het verscheen bij de Antwerpse drukker-uitgever Hans van Liesvelt in 1552. Blijkens de ondertitel is het te beschouwen als een werk dat zeer nuttig was in het bijzonder ‘voorden iongers inder scholen’ en dat uit het Frans was vertaald.²³ Dit Frans blijkt bij vergelijking de tekst van Gilles Corrozet te zijn. De opzet van de vertaling is vergelijkbaar met die van de brontekst: de Latijnse spreuken gaan hier eveneens steeds vergezeld van de twee Franse versregels, die door twee Nederlandse verzen zijn vertaald, waarna de vertaler in (Nederlands) proza de ideeën van de betreffende Griekse filosoof (in de interpretatie en uitleg van Corrozet) uiteenzet. Het Frans is voortdurend nauwgezet gevolgd. Welke bron gebruikte Bredero nu, het Frans van Corrozet of het Nederlands van de anonieme vertaler? Voordat ik, ter beantwoording van deze vraag, de negen plaatsen in Bredero’s brief zal behandelen in relatie tot de Nederlandse en Franse brontekst, moet geïnventariseerd worden welke edities er van de Franse bron bestaan en in welke vorm er Nederlandse vertalingen van beschikbaar waren. Doel van mijn onderzoek is immers om uitspraken te doen over de waarschijnlijkheid dat Bredero in een specifiek geval de Franse tekst en/of de Nederlandse vertaling heeft gebruikt. Het Franse boekje, dat Bredero in principe op tafel gehad kan hebben, is – voor zover op basis van de door mij ingeziene edities op dit moment kan worden vastgesteld – in licht gewij-

22 Zie het ‘au lecteur’ van Gilles Corrozet, in de ed. 1545, fol. A2^r: ‘Lecteur, nous t’avons traduit en distiques françois, les sentences & autoritez des sept Sages de Grece, avec l’exposition: à laquelle nous avons adiousté ce qui nous a semblé convenable à leur intelligence ...’ Naar de precieze bron(nen) van Corrozet heb ik geen nader onderzoek ingesteld. De veronderstelling dat hij een Latijnse bron gebruikte, is mede gebaseerd op het feit dat de Griekse *dicta* in het Latijn worden gerepresenteerd.

23 De volledige titel luidt: *Den raet, onderwijs ende leere der seven wijsen van Grieken, seer nut ende profijtelyck voor allen menschen. Ende principelijck voorden iongers inder scholen, om die van ioncx op in zedelijcke ende duechdelijcke manieren tonderwijsen ende te leeren. Getranslateert wtten fransoyse in nederlantsce tale, met haer sententie eerst in latijn, daerna fransoysche rijme ende duytsche rijme ende int eynde dexpositie, seer cort van woorden, maer copioes ende overvloedich van substantie, leere ende sinne. Ende is nu nieuwelinge gecorrigeert ende verbeteret*. Antwerpen, bij Hans van Liesvelt, 1552. Gebruikt exemplaar: UB Amsterdam signatuur OK 63-5832. Het enig andere bekende exemplaar van deze uitgave bevindt zich in de British Library. Bij dezelfde Van Liesvelt, die actief was van 1545 tot 1564, verscheen onder meer ook Cornelis van Ghisteles vertaling (1554) van de eerste vier boeken van Vergilius’ *Aeneis*.

zigde vorm tot 1611 in tenminste elf edities te vinden. Na de *editio princeps* (1545) die Corrozet in eigen beheer publiceerde, verschenen de volgende edities:

- 2: 1548 Parijs, bij Jean Ruelle;
- 3: 1548 Lyon, bij Jacques Berion;
- 4: 1549 Lyon, bij Jean de Tournes;
- 5: 1550 Gent, bij Gerard de Salenson;
- 6: 1554 Parijs, bij Estienne Groulleau (afwijkende titel: *Les vies et motz dorez des sept sages de Grece*);
- 7: 1556 Lyon, Benoist Rigaud, & Iean Saugrain (afwijkende titel: *Les Vies et sentences graves, et ingenienses des sept Sages de Grece*);
- 8: 1558 Lyon, George Poncet;
- 9: 1578 Antwerpen, Jan van Waesberghe;
- 10: 1585 s.l., Jean Gazaud;
- 11: 1598 Lyon, bij Jacques Berion.

Maar hiermee is de lijst nog niet compleet. Er kwamen tussen 1562 en 1588 drie uitgaven op de markt waarin de Franse tekst van Corrozet van een parallelle Nederlandse vertaling werd voorzien:

- A. 1562 Antwerpen, bij Ian van Waesberghe: *Les Sentences, Conseil, et bons enseignemens des sept saiges de Grece [...] De Sententien, Raet, ende goede leeringhen der seven wijsen van Griecken [...]* (gedrukt bij Christoffel Plantijn);
- B. 1574 Antwerpen, bij Niclaes Soelmans (gedrukt bij Aegidius Radaeus);
- C. 1588 Antwerpen, bij Iean Waesbergue: *Le Conseil, sentences et bons enseignemens [...] Den Raedt, Sententien ende goede leeringen der seven Wijsen van Griecken [...]*.

Er zijn nu vier mogelijkheden. I. Bredero gebruikte alleen een editie van het Franstalige boekje; II. hij gebruikte alleen de Nederlandse vertaling uit 1552; III. hij gebruikte een Franse editie naast deze Nederlandse vertaling uit 1552; of IV. hij benutte één van de edities met parallel-vertaling.

Op basis van het aantal verschenen uitgaven bij verschillende drukkers mag geconcludeerd worden dat het hier om populaire kennis gaat, iets wat wordt bevestigd door het feit dat er zo weinig exemplaren van de bestaande uitgaven resteren, vaak maar één per editie. Het is daarom niet geheel uit te sluiten dat er nog méér edities hebben bestaan, waarvan thans geen enkel exemplaar meer voorhanden is, of dat de tekst is overgenomen in andersoortige uitgaven. De conclusies die ik op basis van het beschikbare materiaal zal trekken, hebben dus uiteindelijk een voorlopig karakter.

In de volgende paragraaf zal ik eerst de mogelijkheden I-III overwegen, daarna ga ik in op de laatste mogelijkheid, namelijk dat Bredero een van de paralleledities (ABC) heeft gebruikt.

4 Franstalige edities en de Nederlandse vertaling van 1552

Van de elf bekende Franstalige edities zag ik er vijf.²⁴ De Franse prozatekst van Corrozet blijft in deze edities, op enige spellingswijzigingen na, vrijwel gelijk. Dat is overigens ook het geval met het Frans in de parallelledities (ABC). Omdat de verschillen tussen de edities dus vermoedelijk steeds bijzonder klein zijn, mag niet verondersteld worden dat in de door mij niet geziene uitgave een verandering optreedt die grote invloed heeft gehad op het Nederlands van Bredero. Dat wordt ondersteund door het volgende. In de exemplaren die ik zag, valt een tweedeling op: naast de sobere uitgave van Corrozet 1545 (nr. 1) en De Tournes 1549 (nr. 4) van respectievelijk 90, en 128 bladzijden staan de omvangrijker edities Ruelle 1548 (nr. 2) en Groulleau 1554 (nr. 6), waarin het biografische deel betreffende de filosofen anders en uitgebreider is ten opzichte van de tekst bij Corrozet en De Tournes. De editie De Salenson 1550 (nr. 5) neemt hier een tussenpositie in. Aangenomen mag worden dat de Parijse uitgever Jean Ruelle wilde variëren op wat zijn collega Corrozet een aantal jaren eerder had gedaan, zonder de titel te wijzigen overigens.²⁵ De Salenson en Groulleau hebben dit rechtstreeks van de editie Ruelle overgenomen, Groulleau met verandering van de titel. Bijzonder is ook dat Ruelle (en in diens voetspoor de andere twee) allerlei afbeeldingen heeft opgenomen, zodat die uitgave ruim 150 bladzijden telt (de editie van De Salenson 1550 is spaarzaam geïllustreerd en dus iets dunner). Maar ondanks die toevoegingen is de proza-uitleg bij de spreuken, waar Bredero uit citeert, tekstueel gelijk gebleven, op enige spellingsverschillen na.

In het overzicht dat ik in deze paragraaf geef, wordt de tekst van Bredero (1611) steeds vergeleken met die van de Nederlandse vertaling uit 1552 en met de eerste Franse uitgave (1545) van Corrozet, waarbij ik rekening houd met eventuele afwijkingen in andere door mij geziene uitgaven.²⁶ De vraag hierbij is steeds of Bredero zijn tekst heeft gebaseerd op het Frans, op de Nederlandse vertaling, of dat hij beide moet hebben gebruikt.

24 Op dit moment zullen de moeite en kosten van het verzamelen van alle teksten waarschijnlijk niet opwegen tegen het resultaat (zie mijn conclusie). Het enige exemplaar van *Le conseil des sept sages de Grèce* dat zich in de Benelux bevindt, is de editie De Salenson (UB Gent). Sommige edities van dit boekje zijn momenteel niet direct beschikbaar. Zo is de afdeling ‘Textes anciens’ van de bibliotheek van de Université Charles de Gaulle-Lille 3 (Villeneuve d’Ascq), waar de editie Jan van Waesberghe 1578 (nr. 9 uit de lijst) ligt, vanwege schimmel voor onbepaalde tijd gesloten (mei 2010). Het wachten is op het tijdstip dat alle oude uitgaven gedigitaliseerd zijn.

25 Er zijn meer verschillen: Ruelle voegde, na de laatste spreuk van Periander (‘Delecta amicos’) die ook te vinden is bij Corrozet (1545, fol. 44^r), nog een aantal spreuken met toelichtende verzen toe (fol. 72^r-75^r), gevolgd door ‘Le Miroir de la Prudence’ (spreuken met toelichtende verzen, o.a. over deugden en ondeugden). De editie Corrozet 1545 wordt afgesloten met ‘Enseignemens moraulx’: verzen over de opwekking tot wijsheid, voorzichtigheid, godsvrucht en godsliefde, broederliefde, en goede werken, alsmede lering voor vorsten, onderdanen en jongeren.

26 Afkortingen zijn steeds stilzwijgend opgelost. Ik zag van de Franse teksten de edities 1545 (nr. 1 hierboven; BNF Z 39572), 1548 (nr. 2; München: Bayer. Staatsbibliothek L. eleg m. 211b), 1549 (nr. 4; München: Bayer. Staatsbibliothek L. eleg m. 112b), 1550 (nr. 5; UB Gent G 245) en 1554 (nr. 6; BNF Z 491). Voor de duidelijkheid: de uitgave met de titel *Les dictz des sept sages* (Lyon, Jean Citoys, 1557) is geen bron voor Bredero geweest, want deze door Charles Fontaine vervaardigde uitgave heeft een sterk afwijkende tekst.

Br=Bredero, *Nederduytsche Poëmata*, 1638, fol. F2^r-F3^v, UB Amsterdam: O 63-1085;
 LC=*Le conseil des sept sages de Grece* (1545; nr. 1), Bibliothèque Nationale de France: z 39572;
 DR=*Den raet, onderwijs ende leere der seven wijsen van Grieecken* (1552), UB Amsterdam: OK 63-5832.

I. 'Similis tui sis'²⁷

Br (F2^r): ... so *Thales* van *Melesien* seyt de quade gewoonten der Hypocrijten, is te haten, om dat haar tonge het eene spreeket, en het harte denct het ander, vermits dat haar archlistich harte dat voort beste geraden vint: vermaledijet seyt Salomon is dien, die een dobbel harte heeft, mijn alderbeste Charle ...

LC (4^r): THALES MILESIEEN. [...] La mauvaise coustume des simulateurs & hipocrites est à hayr: pource que leur coeur pense l'un, & leur langue dit l'autre. La peinture donc n'est vaine qui represente le simulateur, tenant sa langue devant luy, & son coeur derriere. Malediction (dit Salomon) à celui qui a le coeur double.

DR (A3^r): THALES MILESIAEN. [...] Die quade gewoonte vande geveysde ende ypcrijten moetmen versmaden, om dieswille dat haer herte aldus denct, ende haer tonghe also spreekt. Daeromme en is de gheveysde oft simulateur niet qualijck geconterfeyt naden sin, houdende zijn tonge voer hem, ende zijn herte achter hem. Vermaledijet (seyt Salomon) is de gene die een dobbel herte heeft.

Het Frans staat iets dichter bij de Nederlandse tekst: zie bijvoorbeeld 'is te haten', in vergelijking met 'à hayr' (LC) en 'moetmen versmaden' (DR). Omdat Bredero de rest van de passage zelf invult, zijn er geen nadere conclusies te trekken. 'Melesien' in Br is waarschijnlijk een verschrijving of zetfout voor 'Milesien', tenzij Bredero een bron gebruikte die dezelfde spelling hanteerde.

II. 'Ne ob divitias laudaris virum indignum'

Br (F2^v): ... want *Byas Filosoop* en *Prince* van *Prienensen* seyt: Ten is noyt verboden een mensch te prijsen van zijn deuchden, maar wel om zijn Rijckdommen, die niet zijn eygen, (maer geleende) goederen zyn...

LC (22^r): BIAS PRIENEE. Bias Philosophe d'Asie fut prince de la ville de Prienense. (24^v): Il n'est iamais defendu de louer un homme pour ses vertus: mais bien pour ses richesses temporelles, qui ne sont pas proprement à luy. [...] Et tout ce qui est hors de nous, comme richesses, possessions, enfans, santé & autres prosperitez mondaines, nous ne les tenons que par emprunt ...

DR (C5^v): BIAS PRIENEE. Bias Filosooph van Asien, was Prince vander stadt Prienen. (c8^{r-v}): Ten is noyt verboden eenen mensce te prijsen om zijns duechts wille: maer wel om zijn tijtelijcke rijckdommen, die welcke niet recht zijn eygen en zijn. [...] ende allen tghehe dat wt ons is, als rijckdommen, besittingen, kinderen, gesontheit, ende andere wereltlijcke voorspoeden, dat en houden wij maer als geleent ...

27 De Latijnse spreuk achter het romeinse cijfer geeft de sententie aan die Corrozet in het onderhavige geval toelichtte.

Uit het citaat kan geen conclusie over de bron(nen) worden getrokken. Het '(maer geleende)' in Br is in een volgende zin van DR en LC omschreven. De aanduiding van de stad waar deze filosoof vandaan kwam, Priene in Klein Azië, biedt echter wel een aanwijzing. Br heeft hier: 'Prince van Prienensen',²⁸ LC en de editie 1550 geven een vergelijkbaar 'prince de la ville de Prienense', maar in DR en in de editie 1549,²⁹ komt de vorm 'Prienense' nergens voor.

III. 'Amicos probato'

Br (F2^v): ... want soo 't onghetwijfelt is, als den voorgemelden *Thales* seyt, het is van noode te kennen, eermen bemint, en niet te beminnen eermen kent. Voorts seyt hij noch den waaren vriend heelt het secrete van sijnen vriend, en troost hem inden noot, hy eert hem in zijn tegenwoordigheid, en prijst hem in zijn afwesen.

LC (3^v): Il est donc necessaire de congnoistre avant qu'aymer, & non pas aymer avant que congnoistre. Le vray amy cele le secret de son amy, luy donne³⁰ secours au besoing, l'honore en sa presence, & le loue en son absence.

DR (A2^v): So ist dan nootelijk datmen kennen moet eermen bemint, ende niet beminnen eermen kent. Een warachtich vriend bedect tsecrete van sinen vriend, hy is hem behulpich als hijt van doene heeft, hy eert hem in zijn presentie, ende prijst hem in zijn absentie.

Br heeft 'den waaren vriend', tegenover DR 'Een warachtich vriend', terwijl LC: 'Le vray amy' heeft. Dergelijke varianten zijn echter onbruikbaar om een bron aan of af te wijzen. Opvallend lijkt Bredero's 'troost hem inden noot' als vertaling van 'luy donne secours au besoing', maar 'troosten' betekent in Bredero's tijd ook 'bijstand verlenen, steunen, helpen' (WNT i.v. troosten, sub 1).

IV. 'Amicis succurre'

Br (F2^v): Dit selfde gevoelen heeft den hoog-prijselijcken Filosooph *Sollon Sollinnus* mede en seyt, een warachtigh vriend verlaet zijn vriend nimmermeer inden last, alsoo dat den daat van den eenen is het selfde werck vanden anderen: om dieswille dat alle dingen, gemeen zijn onder vrienden, Voorts so beschrijft hy (ô wel geliefde Charle,) een vriend aldus, en seydt, een vriend is een welbegeerde Naam, een mensch diemen luttel vindt, een toevlucht inden noot, een ghevonden vryheyt (door grooten arbeyt) een versekerde ruste, een wel beminde geluckigheyt, een sloffer der verborgentheden ...

LC (7^r): [SOLON ATHENIEN] Le vray amy ne delaisse iamais son amy au besoing: tellement que le fait de l'un c'est le propre fait de l'autre: pource qu'entre les amys toutes choses doibvent estre communes. Amy est un nom bien désiré, homme qui ne se trouve gueres, refuge de necessité, possession trouvée en grande peine, le cabinet des secretz, repos assuré, & felicité bien aymée.

DR (A5^v): [SOLON VAN ATHENEN] Een warachtich vriend en verlaet nummermeer sinen vriend inder noot: So dat deen doet, dat doet oock dander, om dieswille dat alle dingen

²⁸ 'Prienense' is gevormd naar de Latijnse genitivus locativus *Priensis* (van Priene).

²⁹ Nr. 4 (ed. 1549, Lyon, bij Jean de Tournes: 63): 'Bias Prienien'; 'fut prince de la ville de Priene'.

³⁰ Ed. 1550 (De Salenson) en 1554 (Groulleau) hebben i.p.v. 'donne': *domnant* (fol. 4^v).

ghemeyn behooren te zijn onder de vrienden. Vrient dat is eenen naem die wel begheert wort van tenen mensche die niet en vindt onderstant in zijnder noot, possessie gevonden hebbende duer groote pijn die heymelijcke tresooen, versekerde ruste, ende welbemint geluck.

Een aantal woorden uit DR, zoals de term 'versekerde ruste', vinden we bij Bredero terug. Bredero's tekst staat ook dichtbij DR in de omschrijving: 'om dieswille dat alle dingen gemeen ... onder (de) vrienden' (LC heeft hier vrijwel overeenkomstig: 'pource qu'entre les amys toutes choses doibvent estre communes'). Br: 'den daat van den eenen is het selfde werck van den anderen' correspondeert met LC: 'le faict de l'un c'est le propre faict de l'autre' en niet zozeer met DR: 'dat deen doet, dat doet oock dander'. Bredero's 'een mensch diemen luttel vindt' komt wél met het Frans ('homme qui ne se trouve gueres') overeen en niet met DR: 'van tenen mensche die niet en vindt onderstant in zijnder noot' (DR vergat hier bij het vertalen de wederkerigheid van 'se trouve' én de komma na 'gueres', zodat wel een grammaticaal juiste maar verder niet bijzonder logische zin ontstond).

Zie voor de naam Sollon Sollinus en de 'sloffer der verborgentheden' onder, paragraaf 6 en 7.

v. 'Diutinam amicitiam custodi'

Br (F3^r): *Periander* van *Corinthen* zeyt, de vrientschap van langer hant verkregen, behoort sorchvuldelyck bewaart te worden, datse niet ghebroken en wort deur eenige saaken, dat het zy, de vrientschap die de Eerbaerheydt hout, voor haar voornaamste ghemerck, can seer qualijck ghescheurt worden, sy mach ontnaden, maar sy can haar weder vereenigen door weldaden, en soete woorden.

LC (39^v): [PERIANDER CORINTHIEN] Amitié acquise & confirmée de long temps doit estre soigneusement gardée qu'elle ne soit interrompue pour quelque occasion que ce soit. L'amitié qui a l'honesteté pour principal obiet, à grande peine peult elle estre déchirée:³¹ elle peult bien estre descousue, mais elle se peult reioindre par bienfaictz & doulces parolles.

DR (E8^v): [PERIANDER VAN CORINTHIEN] Vrientschap van langen tijt vercregen ende vast ghemaect zijnde, behoort sorchvuldelycken bewaert te wordene, datse niet gebroken en worde om een cleyne sake tsy oock wat tsy. De vrientschap diewelcke deerbaerheyt heeft voor haer principael onderworp, met grooter pijnen mach sy geschoort worden: sy mach wel ontnaeyt wesen, maer sy mach haer weder tsamen voegen duer weldaden ende soete woorden.

Geen duidelijkheid over de bron. 'dat het zy' komt overeen met LC: 'que ce soit', en niet direct met DR: 'tsy oock wat tsy', maar het kan ook een aanpassing zijn.

vi.

Br (F3^r): *Pythacus* van *Asien* (die een so doorluchtigen Filosooph, als Eedelhartich in kunsten der Ridderschappen was) seyt ...

31 De ed. Ruelle 1548 (nr. 2) heeft op fol. 66^r (weergegeven als 69) i.p.v. 'à grande peine peult elle estre déchirée': 'a grande peine peult estre deschirée'.

LC (14^v): PITACUS ASIAN. Pitacus d'Asie [...] tresillustre philosophe, & noble en l'art de chevalerie...

DR (B5^v): PITACUS VAN ASIEN. [...], alderdoorluchtigsten Philosophe, ende edel in afcomste van Ridderschap...

De formulering 'eedelhartich in kunsten der Ridderschappen' correspondeert met LC: 'noble en l'art de chevalerie' en niet zozeer met DR. De edities Ruelle 1548 (nr. 2) en Groulleau 1554 (nr. 6) hebben hier (fol. 29^v): 'Pythacus fut un illustre Philosophe de Mythelene', zonder de omschrijving '& noble en l'art de chevalerie', waardoor dit een redelijk sterke aanwijzing is dat Bredero deze edities *niet* gebruikte. Het 'afcomste' in DR lijkt op een leesfout van de zetter te berusten. Waarschijnlijk stond in het handschrift: 'de conste'.

VII. 'A familiaribus in minutis rebus laesus, feras'

Br (F3^r): ... daer zyn lieden, die om de minste beusseling vande werelt haer niet en schamen te breecken een langhe en groote vriendschap: maer (seyt hy), sy en zyn geen rechte vrienden, want den waaren vriend verdraacht de onvolmaectheydt van sijn vriendt, tot den eynde toe.

LC (15^{r-v}): Il y a des gens qui pour la moindre faulte du monde, n'ont point de honte de rompre une grande & longue amitié: mais ilz ne sont pas parfaictz amys, car le vray amy supporte l'imperfection de son amy, & en endure iusques au bout.

DR (B6^{r-v}): Daer zijn lieden die om de minste bueselinghe vander werelt haer niet en schamen te breken een langhe ende groote vriendschap: maer sij en zijn geen perfecte vrienden, want een warachtich vriend verdraecht de onvolmaectheit ende tgebreck van synen vriend, ende verdraecht die totten eynde toe.

'beusseling' uit de vertaling 1552 betekent iets als 'geringe aanleiding' (WNT i.v. 'beuzeling' sub 3), en is dus specifieker dan 'faulte' (LC). In deze hele passage stemt Br sterker overeen met DR dan met LC. Uiteraard heeft Bredero het gallicisme 'perfecte' door 'rechte' vervangen. Voor de rest zijn slechts enkele woorden van plaats verwisseld en is een enkele constructie licht gewijzigd. Bredero spreekt over 'de onvolmaectheydt van sijn vriendt', waar DR 'de onvolmaectheit ende tgebreck van synen vriend' heeft, tegenover LC: 'l'imperfection de son amy'. Dit laatste kan echter ook het simpele gevolg van een aanpassing zijn geweest.

VIII. 'Beneficii accepti memento'

Br (F3^r): ... sprack den wijsen *Cleobules Philosoph* van *Lindien*, tot my, dese (doch sijn eyghen woorden). Denckt op de weldaat, die ghy van uwen vriend ontvangen hebt; op dat ghy hem vanden selven wederom doet, met goeder harten, ter bequaamer tijt, op dat ghy door sulcken middel niet ondancckbaar wert geacht: want de gene die niet en bekent, en vergeet de deuchden die men hem gedaen heeft, en is niet waardich datmen hem meer vriendschap doet ...

LC (25^v, 28^v-29^r): Cleobulus philosophe Lyndien [...] Aye memoire du bienfaict que tu auras receu de ton amy: afin que tu luy rendes³² le pareil de bon coeur en temps opportun: & que par ce moyen tu ne sois estimé ingrat: car celuy qui ne recongnoist, & oublie les biens qu'on luy a faictz, n'est pas digne que encores on luy face plaisir.

DR (D1^r; 4^v): Cleobulus Philosoph van Lyndien [...] Hebt in memorie ende denct op de weldaet die ghi van uwen vrient hebt ontfangen: op dat ghi hem vanden selven ter bequaamer tijt muecht wederomme doen: ende op dat ghi doer sulcken middel niet ondancbaer en wort gheacht: want de gene die niet en bekent ende vergeet de duechden diemen hem heeft ghedaen, en is niet weerdich datmen hem meer vrientschap doe.

In de zin 'Denckt op... bequaamer tijt' (Br) correspondeert de volgorde met LC, maar de woordkeuze ligt dicht bij die van DR. Afwijkend is Br: 'met goeder harten', wat overeenkomt met 'de bon coeur' (LC), terwijl dit element in DR ontbreekt. Toch moet Bredero dan de vertaling hebben gebruikt, want 'on luy face plaisir' in LC betekent ongeveer: 'dat men hem genoeg doet'. DR geeft van deze Franse woorden een interpretatie: 'datmen hem meer vrientschap doe', wat door Bredero wordt overgenomen.

IX. 'Beneficium repende'

Br (F3^r): Laat u de spreucke van Plautus wel bevallen, die daer seyt, den weldaet den goeden gedaen, en is nimmer verloren. En Marcus Aurelius seyt, den deucht-doender loont sich selven met een onendelijcke eer; voorwaer 't is wel een snoot mensche die een weldaet can ontfangen, en niets wederom betalen en can, maar d' alder ondancbaarsten ist, die een ontfangen weldaet vergeet, gelijc (so Plautus seyt) gemeenlijck doen de Rijcken: cortelijck hoemen weldaaden besteeden en aenneemen sal, beschrijft als ghy weet, Lucius Annus Seneca wijtluftich genoegh, daaromme noodeloos meer verhaals.

LC (35^v): A ce propos Plaute à escript ces sentences. Le bien faict au bon, n'est iamais perdu. [...] L'homme est meschant qui sçait prendre un bienfaict, & ne le sçait rendre. Le plus ingrat de tous, c'est celuy qui oublie le receu benefice, ainsi que sont ordinairement les riches.

DR (E4^r): Tot desen propooste heeft Plautus zijn sententien gescreven. De weldaet gedaen de goede, en is nummermeer verloren. [...] Het is wel een onaerdich mensche die een weldaet can ontfangen ende niet wederomme en can geven. Dalder ondancbarichste van allen is de gene die de ontfangen weldaet vergeet, gelijck gemeynlijc de rijcke doet.

De twee uitspraken van Plautus (in de interpretatie van Corrozet) sluiten inhoudelijk aan bij die van Cleobulus (geval VIII): beide spreken bevatten ook het woord 'beneficium' (weldaad). In dit geval gaat het om uitleg bij een spreuk van Periander. Het woordbeeld stemt op een aantal plaatsen nauw overeen met de vertaling. De enige plaats waar Bredero hier dichter bij LC staat dan bij DR is het meervoud 'de Rijcken' ('les riches').

32 De editie Groulleau 1554 heeft (fol. 51^v-52^r) i.p.v. 'luy rendes': 'luy en rendes'.

Conclusie. Gebruikte Bredero alleen een editie van het Franstalige boekje, van de Nederlandse vertaling uit 1552, of heeft hij naast deze vertaling ook het Frans gelezen (mogelijkheden I-III)? Omdat in sommige gevallen het woordbeeld van Bredero zeer sterke overeenkomsten vertoont, moet Bredero de Nederlandstalige vertaling wel in handen hebben gehad. Het Nederlands gebruikte hij waar mogelijk, maar steeds zag hij in dat geval ook en eerst het Frans. De Nederlandse vertaling bood hem zowel pasklare woorden die hij gemakkelijk kon overnemen, als hulp bij het begrijpen van Corrozet op plaatsen waar het Frans voor hem niet meteen toegankelijk was, of waar hij naar een interpretatie zocht (zoals ‘datmen hem meer vriendschap doet’). Geval VII toont aan dat Bredero soms de Nederlandse vertaling volgde. Het Frans (‘Il y a des gens qui pour la moindre faulte du monde, n’ont point de honte de rompre une grande & longue amitié’) was hier naar we mogen aannemen voldoende duidelijk, maar de interpretatie ‘beusseling’ die hij in de vertaling 1552 vond, moet hem hebben aangestaan.

Uit de citaten zelf kunnen vrijwel geen conclusies worden getrokken over het wel of niet gebruik maken van de ene of de andere Franse editie. Meer duidelijkheid biedt wat dit betreft de *aanduiding* van de Griekse filosofen met hun plaats van afkomst en hoedanigheid. Op basis van geval II werd het minder waarschijnlijk geacht dat Bredero een Franse editie zonder de frase ‘prince de la ville de Prienense’ heeft gebruikt. Daarmee valt eigenlijk de editie De Tournes 1549 (nr. 4) af. Ook de edities Ruelle 1548 (nr. 2) en Groulleau 1554 (nr. 6) heeft Bredero waarschijnlijk niet als bron gebruikt, blijkens geval VI, waar Bredero spreekt over ‘kunsten der Ridderschappen’, een omschrijving die Corrozet 1545 (nr. 1) wél heeft (‘l’art de chevalerie’), maar genoemde twee edities missen.

5 De paralleledities

Als laatste mogelijkheid onderzoeken we de drie Antwerpse edities waarin zowel een Nederlandse als een Franse tekst is te vinden. Omdat ik op basis van de mogelijkheden I-III heb geconcludeerd dat Bredero een combinatie van een Franse en Nederlandse vertaling van *Le conseil* moet hebben gehanteerd en dus nogal omslachtig met twee boekjes tegelijk op tafel moet hebben gewerkt, kunnen de edities met beide versies Bredero een geschiktere bron hebben geboden. Ook in dit geval gaat het om uitermate zeldzame werkjes, die alle drie in één exemplaar in het bezit zijn van de Universiteitsbibliotheek van Gent. Het is dus op voorhand niet uit te sluiten dat er meer tweetalige uitgaven van dit populaire werkje hebben bestaan, die thans niet meer (in openbare collecties) te vinden zijn.

In het volgende vergelijk ik de Nederlandse tekst van de vertaling 1552 (DR) met die in van Van Waesberghe uit 1562 (A), waarbij ik steeds zal bezien of de latere twee edities (B en C) gewijzigd zijn ten aanzien van de eerste. Ook zullen eventuele afwijkingen (anders dan spellingsverschillen) in de Franse tekst van ABC ten aanzien van LC (1545) worden opgemerkt.

A=1562 *Les Sentences, Conseil, et bons enseignemens [...]. De Sententien, Raet, ende goede leeringhen ...* (UB Gent: BL 8555).³³

1a. 'Similis tui sis'

Br (F2^v): ... so *Thales van Melesien* seyt de quade gewoonten der Hypocrijten, is te haten, om dat haar tonghe het eene spreeckt, en het harte denct het ander, vermits dat haar archlistich harte dat voort beste geraden vint: vermaledijdt seyt Salomon is dien, die een dobbel harte heeft ...

DR (A3^v): THALES MILESIAEN. [...] Die quade gewoonte vande geveysde ende ypocrijten moetmen versmaden, om dieswille dat haer herte aldus denct, ende haer tonghe also spreekt. [...] Vermaledijdt (seyt Salomon) is de gene die een dobbel herte heeft.

A (A3^v): Van Thales Milesius [...] Thales van Melesien. [...] De quade ghewoonte vanden gheveysde, ende ypocrijten is te hatene, om dies wille dat hun herte deene denct, ende haer tonghe spreeket andere. [...] Vermaledijdt (seyt³⁴ Salomon) is de ghene die³⁵ een dobbel herte heeft.

Frans: *Malediction* – c: Maudit

à *celuy* – c: ét [est] *celuy*

Door 'is te hatene' staat ABC dichter bij Br dan DR (het Frans is niet meer nodig om tot deze formulering in de brief aan Quina te komen).

De edities A en B hebben op één plaats dezelfde zetfout 'Melesien' als in de tekst van Bredero.³⁶ Omdat er elders in A en B, alsmede in het parallelle Frans over 'Milesien' wordt gesproken, is dit geen krachtig argument dat Bredero de editie A of B gebruikte en bewust voor deze spelling koos.

11a. 'Ne ob divitias laudaris virum indignum'

Br (F2^v): ... want *Byas Philosoop* en *Prince van Priensenen* seyt: Ten is noyt verboden een mensch te prijsen van sijn deuchden, maar wel om sijn Rijckdommen, die niet sijn eygen, (maer geleende) goederen zyn ...

DR (c8^r): Ten is noyt verboden eenen mensce te prijsen om zijns duechts wille: maer wel om sijn tijtelijcke rijckdommen, die welcke niet recht sijn eygen en zijn.

33 *Les Sentences, Conseil, et bons enseignemens des sept saiges de Grece, avec une briefve & familiere exposition sur chascune autorité & sentence. Le tout mis nouvellement en langue Françoise & bas Alleman, tresutiles & prouffitables pour un chascun, specialement pour la leunesse. De Sententien, Raet, ende goede leeringhen der seven wijsen van Griecken, met een ghemeyne corte expositie op elcke autoriteyt ende sententie. Nu nieuwelijck gestelt in Franchoyische ende Nederlaantsche tale, seer nut ende profijteliijk voor eenen yeghelijcken, sonderlinghe voor de Jonckheyt.* Antwerpen, bij Ian van Waesberghe op onse Vrouwen Kerckhof. Inden schilt van Vlaendren, 1562. – Andere gebruikte sigla: B=1574 (Antwerpen, bij Nicolaes Soelmans): UB Gent G. 9236; c=1588 (Antwerpen, bij Iean Waesbergue): UB Gent Acc 9945.

34 c: seyde

35 de *ghene die* – c: is die, die

36 A en B: 'Deerste vande Philosophen van Griecken die wijs gheheeten wert, was Thales van Melesien'.

A (F3^v): Ten is nemmermeer³⁷ verboden eenen mensche te prijsen om sijns duechts³⁸ wille: maer wel om sijn tijtelijcke rijck-dommen, die welcke niet recht sijn eyghen en sijn.

De aanduiding van de stad Priene als ‘Prienense’ kwam, zoals we eerder zagen, in DR niet voor. Maar in ABC en in het parallelle Frans wordt steeds van ‘Prienense[n]’ gesproken. Indien Bredero dus een Nederlands voorbeeld volgde, was dat in dit geval niet bij voorkeur DR. Van ABC lijkt c iets dichters bij Br te staan: ‘nemmermeer’ werd ‘noyt’ en ook heeft c ‘syn deuchden’. Toch kan hier niets uit worden geconcludeerd. Het kunnen immers gewoon lichte aanpassingen van Bredero zijn geweest.

IIIa. ‘Amicos probato’

Br (F2^v): ... het is van noode te kennen, eermen bemint, en niet te beminnen eermen kent. Voorts seyt hij noch den waeren vriend heelt het secrete van sijnen vriend, en troost hem inden noot, hy eert hem in sijn tegenwoordigheyt, en prijst hem in sijn afwesen.

DR (A2^v): So ist dan nootelijck datmen kennen moet eermen bemint, ende niet beminnen eermen kent. Een warachtich vriend bedect tsecrete van sinen vriend, hy is hem behulpich als hijt van doene heeft, hy eert hem in sijn presentie, ende prijst hem in sijn absentie.

A (A3^v): Tis van noode dan eerst³⁹ te kennen eermen bemint, ende niet te beminnen eermen kent. Den warachtighe vriendt, helet secrete van sijnen vriendt, hem behulpich zijnde⁴⁰ in sijnen⁴¹ noot, hy eert hem in sijn presentie,⁴² ende prijst hem in sijn absentie.⁴³

ABC staat veel dichters bij Br dan DR, zoals uit de bewoordingen blijkt. Van ABC heeft c (door het weglaten van ‘eerst’; door ‘in den noot’) iets meer overeenkomst met Br. Opvallend is dat b en c de zelfde purismen ‘tegenwoordigheyt’ en ‘afwesen’ gebruiken als Br.

IVa. ‘Amicis succurre’

Br (F2^v): ... een warachtigh vriend verlaat sijn vriend nimmermeer inden last, alsoo dat den daat van den eenen is het selfde werck vanden anderen: om dieswille dat alle dingen, gemeen zijn onder vrienden, [...] een vriend is een welbegeerde Naam, een mensch diemen luttel vindt, een toevlucht inden noot, een ghevonden vryheyt (door grooten arbeyt) een versekerde ruste, een wel beminde geluckigheyt, een sloffer der verborgentheden...

DR (A5^v): Een warachtich vriend en verlaet nummermeer sinen vriend inder noot: So dat deen doet, dat doet oock dander, om dieswille dat alle dingen ghemeyn behooren te zijn onder de vrienden. Vriend dat is eenen naem die wel begheert wort van tenen mensche die niet en vindt onderstant in zijnder noot, possessie gevonden hebbende duer groote pijn die heymelijcke tresooen, versekerde ruste, ende welbemint geluck.

37 c: noyt

38 *sijns duechts* – c: syn deuchden

39 *Tis van noode dan eerst* – c: Tis dan van noode

40 *behulpich zijnde* – c: hulpe ghevende

41 c: den

42 b en c: tegenwoordigheyt

43 b en c: afwesen

A (A8^v-B1^v): Een waerachtich vrient en verlaet nimmermeer sijnen vrient in der noot: Also dat de daet vanden eenen is oock⁴⁴ de eygen daet vander anderen, om dieswille dat alle dinghen ghemeyn behooren te sijn onder de vrienden. Vrient dat is eenen naem wel begheert, eenen mensche diemen luttel vint, toe vlucht inder noot, een ghevonden possessie duer grooten arbeyt, cofferken der secreten versekerde ruste, welbeminde ghelucklijcheyt.

Frans: *pource que entre les amys toutes choses doivent estre communes* – c: pour-ce que toutes choses doivent estre communes entre les amys

refuge de nécessité – c: refuge en nécessité

Ook hier geldt dat ABC veel dichter bij Br staat dan DR, en dat het Frans niet meer nodig is om tot deze formulering in de brief aan Quina te komen.

Wat in de zeventiende-eeuwse drukken van Bredero's brief 'sloffer der verborgentheden' heette, blijkt in deze Nederlandse vertaling met 'cofferken' of 'kofferkken' (c) te worden weergegeven (zie onder, paragraaf 7).

va. 'Diutinam amicitiam custodi'

Br (F3^r): ... de vrientschap van langer hant verkregen, behoort sorchvuldelijck bewaart te worden, datse niet ghebroken en wort deur eenige saaken, dat het zy, de vrientschap die de Eerbaerheydt hout, voor haar voornaamste ghemerck, can seer qualijck ghescheurt worden, sy mach ontnaden, maar sy can haar weder vereenigen door weldaden, en soete woorden.

DR (E8^v): Vrientschap van langen tijt vercregen ende vast ghemaect zijnde, behoort sorchvuldelijcken bewaert te wordene, datse niet gebroken en worde om een cleyne sake tsy oock wat tsy. De vrientschap diewelcke deerbaerheyt heeft voor haer principael onderworp, met grooter pijnen mach sy geschoort worden: sy mach wel ontnaeyt wesen, maer sy mach haer weder tsamen voegen duer weldaden ende soete woorden.

A (17^v): Vrientschap van langen tijt vercreghen ende bevesticht sijnde⁴⁵, behoort sorchvuldelijcken bewaert te worden, datse niet ghebroken en worde om eenighe oorsake dattet sy. De vrientschap die welcke⁴⁶ deerbaerheyt heeft voor haer principael onderworp, oft gernerck,⁴⁷ seer qualijcken can die gheschuert oft ghebroken⁴⁸ worden: sy mach wel ontnaeyt worden, maer sy mach haer weder tsamen voegen⁴⁹ door weldaden ende soete woorden.

ABC staat opnieuw veel dichter bij Br dan DR, bijvoorbeeld waar 'om een cleyne sake tsy oock wat tsy' (DR) veranderd werd in 'om eenighe oorsake dattet sy' (ABC) en waar 'met grooter pijnen' (DR) werd tot 'seer qualijcken' (ABC). Het 'vereenighen' (c) correspondeert met Br.

44 oock – c: –

45 sijnde – c: –

46 welcke – c: –

47 haer principael onderworp, oft gernerck – b en c: haer principael ghemerck

48 oft ghebroken – c: –

49 weder tsamen voegen – c: wederom vereenighen

via.

Br (F3^r): *Pythacus* van *Asien* (die een so doorluchtigen Filosooph, als Eedelhartich in kunsten der Ridderschappen was) seyt ...

DR (B5^v): PITACUS VAN ASIEN. [...], alderdoorluchtigsten Philosophe, ende edel in afcomste van Ridderschap ...

A (D2^v): Pithacus van Asien [...] alderdoorluchtichsten Philosophe⁵⁰, ende edel inde conste der Ridderschap ...

ABC staan door ‘conste der’ dicht bij Br. In c wordt zowel in het Nederlands als het Frans de spelling ‘Pythacus’ gebruikt.

viiia. ‘A familiaribus in minutis rebus laesus, feras’

Br (F3^r): ... daer zyn lieden, die om de minste beusseling vande werelt haer niet en schamen te breecken een langhe en groote vrientschap: maer (seyt hy), sy en zyn geen rechte vrienden, want den waaren vrient verdraecht de onvolmaectheydt van sijn vriendt, tot den eynde toe.

DR (B6^{r-v}): Daer zijn lieden die om de minste bueselinghe vander werelt haer niet en schamen te breken een langhe ende groote vrientschap: maer sij en zijn geen perfecte vrienden, want een warachtich vrient verdraecht de onvolmaectheit ende tgebreck van synen vrient, ende verdraecht die totten eynde toe.

A (D3^v): Daer sijn lieden die om de minste bueselinghe vander werelt haer niet en schamen te breken een lange ende groote⁵¹ vrientschap: maer sy en sijn geen perfecte vrienden, want een warachtich vrient verdraecht de onvolmaectheyt ende tghebreck⁵² van sijnen vrient, ende verdraecht die totten eynde toe.

ABC lopen hier parallel met DR. Opvallend is het omdraaien van ‘lange ende groote’ in c. Het weglaten van ‘ende tghebreck’ in c correspondeert wel met Br (vgl. het ‘gheschuert oft ghebroken’ in geval va), maar Bredero kan hier ook de tautologische formule hebben ingekort, zoals hij elders ook lijkt te doen (zie bijv. ‘vercregen ende vast ghemaect’ in va).

viiiia. ‘Beneficii accepti memento’

Br (F3^r): Denckt op de weldaat, die ghy van uwen vrient ontfangen hebt; op dat ghy hem vanden selven wederom doet, met goeder harten, ter bequaamer tijt, op dat ghy door sulcken middel niet ondanckbaar wert geacht: want de gene die niet en bekent, en vergeet de deuchden die men hem gedaen heeft, en is niet waardich datmen hem meer vrientschap doet ...

50 alderdoorluchtichsten Philosophe – B en C: een seer doorluchtich Filosooph

51 lange ende groote – C: groote ende lange

52 ende tghebreck – C: –

DR (D4^v): Hebt in memorie ende denct op de weldaet die ghy van uwen vriend hebt ontfangen: op dat ghy hem vanden selven ter bequamer tijt muecht wederomme doen: ende op dat ghy door sulcken middel niet ondancbaer en wort gheacht: want de gene die niet en bekent ende vergeet de duechden diemen hem heeft ghedaen, en is niet weerdich datmen hem meer vrientschap doe.

A (G4^v): Hebt in memorie ende denct⁵³ op de weldaet die ghy van uwen vriend hebt ontfangen:⁵⁴ op dat ghy hem vanden selven ter bequamer tijt muecht wederomme doen:⁵⁵ ende op dat ghy door sulcken middel niet ondancbaer en wort gheacht: want de ghene die niet en bekent ende vergeet de duechden diemen hem heeft ghedaen,⁵⁶ en is niet weerdich datmen hem meer vrientschap doe.

Frans: *auras receu* – c: as receu

DR en ABC staan hier heel dicht bij elkaar. Het oplossen van tautologieën en het omdraaien van persoonsvorm en voltooid deelwoord behoren tot de vrije keuzes van Bredero. Echter c: ‘op dat gy hem van den zelve wederomme doet met goeder herten ter bequamen tijt’ correspondeert geheel met Br, waar in A en B ‘met goeder herten’ ontbreekt. Dit kan Bredero echter ook via het Frans (‘de bon coeur’) hebben aangevuld.

IXa. ‘Beneficium repende’

Br (F3^r): Laat u de spreucke van Plautus wel bevallen, die daer seyt, den weldaat den goeden gedaen, en is nimmer verloren. [...] voorwaer ’t is wel een snoot mensche die een weldaat can ontfangen, en niets wederom betalen en can, maar d’ alder ondancbaarsten ist, die een ontfangen weldaat vergeet, gelijk (so Plautus seyt) gemeenlijck doen de Rijcken ...

DR (E4^r): Tot desen propooste heeft Plautus zijn sententien gescreven. De weldaet gedaen de goede, en is nummermeer verloren. [...] Het is wel een onaerdich mensche die een weldaet can ontfangen ende niet wederomme en can geven. Dalder ondancbarichste van allen is de gene die de ontfangen weldaet vergeet, gelijk gemeynlijck de rijcke doet.

A (I1^v): Tot dese propooste heeft Plautus sententien⁵⁷ geschreven. De weldaet gedaen den goeden, en is nummermeer verloren. [...] Het is wel een arch mensche⁵⁸ die een weldaet can ontfangen ende niet wederom en can geven. Dalder ondancbaerichste van allen is de gene die⁵⁹ ontfangen⁶⁰ weldaet vergeet, gelijk gemeynlijck de rijcken doen.

Frans: *meschant* – c: est bien meschant

53 *Hebt in memorie ende denct* – B en C: Denct

54 *hebt ontfangen* – B en C: ontfanghen hebt

55 *op dat ghy hem vanden selven ter bequamer tijt muecht wederomme doen* – c: op dat gy hem van den zelve wederomme doet met goeder herten ter bequamen tijt

56 *heeft ghedaen* – c: ghedaen heeft

57 *sententien* – B en C: dese sententien

58 *Het is wel een arch mensche* – c: Die mensch is wel arch

59 *de gene die* – c: die, die

60 c: d’ontfanghen

Bredero citeert twee van de vier, in de bron gegeven, spreuken van Plautus: de correspondentie tussen DR en ABC is groot. 'Die mensch is wel arch' (c) staat qua formulering iets verder van AB en Br af. Typografisch maakt de editie c duidelijker dat het om (vier) achtereenvolgende uitspraken van Plautus gaat: de Nederlandse citaten worden onder elkaar (en niet achter elkaar) gezet, met een dubbele punt na 'geschreven'.

Conclusie. De paralleledities ABC bevatten een Franse tekst die teruggaat op Corrozet en een Nederlandse tekst die evident gebaseerd is op de vertaling 1552 (DR), zonder deze voorlopers te vermelden overigens. Omdat er in de periode 1562-1588 nog steeds louter Franstalige edities van *Le conseil* verschenen (ook bij Jan van Waesberghe, namelijk in 1578 (nr. 9)), mogen we ervan uitgaan dat deze uitgever de nieuwe uitgave A in 1562 mede initieerde voor onderwijsdoeleinden. Met andere woorden: ABC waren eveneens schoolboekjes (wat ook blijkt uit het veronderstelde nut voor de jeugd in de subtitel), met het doel de kennis van klassieke wijsheid maar ook die van de Franse (of Nederlandse) taal te bevorderen. De tekst van A is in romein en cursief, met op de recto-pagina steeds het Frans en op de vorige verso-pagina het parallelle Nederlands. Nicolaes Soelmans (of: Soolmans) werkte in zijn uitgave van 1574 (B) op een iets andere manier: per bladzijde worden de twee talen in twee kolommen gegeven, waarbij het Frans in romein en het Nederlands in de linkerkolom in civilité is gezet. De Latijnse spreuken met de omschrijving in twee verzen, in Frans (romein) en Nederlands (cursief), is twee kolommen breed gezet. Die opzet nam Van Waesberghe in zijn editie van 1588 (c) over.

Inhoudelijk zijn er in de Franse tekst nagenoeg geen aanpassingen aan te wijzen, op spellingsverschillen na. In de loop der jaren zien we echter wel enige verandering en zuivering in het Nederlands. In het algemeen kan geconcludeerd worden dat de edities ABC (veel) dichter bij de tekst van Bredero staan dan DR, en dat c dan de meeste verwantschap met Br vertoont. Het is dus waarschijnlijk dat Bredero één van de edities ABC gebruikte en niet DR in combinatie met een Franstalig boekje. Toch is er geen editie van de drie in Antwerpen verschenen paralleluitgaven die zonder enige twijfel als de bron van Bredero kan worden aangewezen. De uitgesproken voorkeuren zijn alle zeer licht. Het gaat om afwijkingen die Bredero door een eigen keuze of door naar het Frans te kijken kon opvangen. c is de laatste uitgave in de tijd en een aantal kleine wijzigingen in de tekst van c kan ook verklaard worden door talige aanpassingen die met taalverandering en taalzuivering te maken hebben, iets wat Bredero in zijn adaptatie ook zal hebben gedaan. Zo koos edituur Jan van Waesberghe er bijvoorbeeld voor een aantal gallicismen in zijn latere uitgave te vervangen, terwijl Bredero dit opnieuw deed, zoals bleek uit va ('principael' werd 'voornaamste'), en viia ('perfecte' werd 'rechte').

6 Tekstuele problemen

Cornelis Lodewijksz vander Plasse heeft zich om Bredero's literaire nalatenschap bekommerd, en publiceerde in de *Nederduytsche Poëmata* (1638) de 'zinrijcke geschriften' van Bredero. Hij had die sinds de dood van de dichter (Brede-

ro 1981: 81) naar eigen zeggen ‘Zuyden ende Noorden met alle naerstigheyt by een vergadert’, om ze ‘in Druck te verhaesten’ (voorrede, fol. A2^r). Voor het eerst werd nu ook de brief aan Quina opgenomen. Onduidelijkheden of aperte spelfouten hierin zijn mogelijk te wijten aan Bredero zelf, het lezen van zijn handschrift door Vander Plasse, of slordigheden van de zetter. Een aantal namen van klassieke auteurs is afwijkend gespeld. De editie 1638 (Br) leest ‘Cleobules’ waar de door mij geraadpleegde voorbeelden steeds ‘Cleobulus’ geven (zie boven bij VIII). Ook staat er ‘Thales van Melesien’ in Br (zie 1), waar de voorbeelden over ‘Milesien’ en ‘Milesiaen’ spreken, behalve in A en B. Andere opvallendheden in de brief aan Quina zijn ‘Martiales’ i.p.v. ‘Martialis’, en ‘Lucius Annius Seneca’ i.p.v. Lucius Annaeus Seneca. In deze gevallen kan onbekendheid met deze namen bij Bredero, Vander Plasse en/of de zetter worden verondersteld. Ook bestaat de mogelijkheid dat Bredero een voorbeeldtekst gebruikte waarin deze afwijkingen waren te vinden. Er is in ieder geval niet gecorrigeerd naar de gangbare spelling.

In genoemde voorbeelden gaat het om relatief geringe spellingsverschillen. Een grotere afwijking is te vinden in Bredero’s weergave van de Griekse filosoof Solon met ‘Sollon Sollinnus’. Corrozet spreekt in zijn Franse uitgave over ‘Solon Athenien’, in de vertaling DR: ‘Solon van Athenen’. Maar in de edities ABC ontbreekt deze geografische bepaling. Indien Bredero ABC gebruikte – en daar ga ik van uit – wist hij uit de biografische toelichting wél dat ‘Solon [...] ‘floreerde te Athenen, daer hy geboren was’ (A: A7^v)’, maar niet dat hij ‘Solon van Athenen’ werd genoemd. Wat bedoelde Bredero met de bepaling ‘Sollinnus’? Ten Brink (in Bredero 1890: 159) veronderstelde dat Bredero hier de wijze Solon met de polyhistor C. Julius Solinus verwarde, of dat Bredero doelde op ‘Solon van Soloi’, de stad op Cyprus, waar Solon enige tijd doorbracht. Een andere veronderstelling is dat hij ‘Solon Salaminus’ (of ‘Solon Salaminios’, d.w.z. Solon van Salamis) had bedoeld, zoals Diogenes Laertius (*Levens van voortreffelijke filosofen* 1.45-46) deze filosoof aanduidt. Ik vermoed echter dat het antwoord simpeler is. Iets verder in dezelfde korte biografie las Bredero (A: fol. A7^v): ‘... daer na [...] vloodt hy [Solon] in Egypten. Daernaetreckende nae Sicilien, stichte hy daer een stad die hy noemde na sijnen naem’. Ligt het niet voor de hand te veronderstellen dat Bredero dit laatste gegeven tot uitdrukking wilde brengen, op zijn manier, verlatiniseerd: Solon van Solon?⁶¹

Waar Bredero de filosoof Cleobulus citeert (geval VIII), valt op dat hij het citaat laat voorafgaan door de opmerking: ‘(doch sijn eyghen woorden) ...’, wat moet betekenen: ‘maar het zijn de eigen woorden [van deze filosoof]’. Waarom deze toevoeging? Wellicht doelt hij met ‘sijn eyghen woorden’ op het feit dat de lading van de direct hierop volgende mededeling, ‘Denckt op de weldaat, die ghy van uwen vrient ontfangen hebt’, gedekt wordt door de Latijnse spreuk die erboven staat: ‘Beneficii accepti memento’ (Denk aan de weldaad, die je hebt ontvangen) en dat hij zich er dus van bewust was in dit geval niet uit de proza-uitleg te citeren. Bredero zou in dat geval hebben geweten dat het proza niet van de verschillende filosofen afkomstig was en kon tevens, met behulp van de Franse en Nederlandse verzen, dit Latijn begrijpen.⁶² Het tegenstellende ‘doch’ is dan lastiger te verklaren: wist Brede-

61 De herkomst van dit verhaal – er bestond een stad ‘Solos’ (*Soloeis* of *Soluntum*) aan de noordkust van Sicilië – en de doorwerking ervan ben ik niet nagegaan. Vgl. echter Diogenes Laertius, *Levens* 1. 51.

62 De verzen luiden (C: fol. E4^v): ‘Ton bien-faiteur doit estre satisfait, / Reconnoissant le bien qu’il t’aura fait’; ‘Uwen Weldader moet van u deught ontfanen, / Bekennende dat hy u heeft goet ghedaen.’

ro dat de spreuk 'Beneficii accepti memor esto', die precies hetzelfde betekent, tot de uitspraken van Dionysius Cato behoorde en wilde hij met dit 'doch' benadrukken dat het in dit geval wel degelijk Cleobulus was bij wie de spreuk hoorde? Dan moet hij de uitspraken van Cato op een of andere manier gekend hebben.⁶³ Misschien overschatten we Bredero hier.

7 Rodd'rick ende Alphonsus

Voor een andersoortig probleem stelt Bredero zijn lezer in de passage waar Solon wordt geciteerd (zie geval 1va). Hij definieert hier een vriend als volgt (fol. f2^v):

een welbegeerde Naam, een mensch diemen luttel vindt, een toevlucht inden noot,
een ghevonden vryheyt (door grooten arbeyt) een versekerde ruste, een wel beminde
geluckigheyt, een sloffer der verborgentheden.

Als we er de editie van 1588 (C: A6^v) op naslaan, zien we dat Bredero hier vergelijkbare bewoordingen vond: 'Vriendt is eenen naem wel begheert, eenen mensche diemen luttel vindt, toevlucht inder noot, een ghevonden possessie deur grooten arbeyt, kofferken der secreten, verzekerde ruste, ende wel beminde gheluckicheyt'. Bredero zette het onzuivere 'possessie' om naar 'vryheyt'. De 'sloffer der verborgentheden' moet een zetfout zijn geweest: in het handschrift van Bredero zal wel 'koffer der verborgentheden' hebben gestaan. Volgens het WNT betekent 'koffer' (sub 1) onder meer: 'een meubel bestaande uit een hecht getimmerde en vervolgens gewoonlijk nog op allerlei wijzen versterkte houten kist, voorzien van [...] een slot, en dienende als berg- of bewaarplaats'. Bij deze 'vriend' kon men dus zijn geheimen kwijt. Dat Bredero het 'cofferken' uit de vertaling (ABC) in zijn brief aan Quina inderdaad tot 'koffer' moet hebben gemaakt, blijkt als we een passage in Bredero's *Rodd'rick ende Alphonsus* lezen die teruggaat op Solon, via Corrozet. Het is de passage waar Alphonsus aan Rodderick vraagt wat een vriend nu eigenlijk is (vss. 532-533). Rodderick antwoordt hem (vss. 534-538):

Vrunt is een lieve Naam // een Mensche seer seltsaam.
Een Koffer der verborgen // heymelijcke sorghen.
Een toevlucht inder noot. Een tróóster inde doodt.
Een swaar ghevonden vryheyt. Een duur-ghekochte blyheyt.
Een versekerde rust // van al ons liefd' en lust.

Vrijwel alle elementen die Bredero in zijn brief aan Quina in het citaat van Solon opsomt, zijn hier terug te vinden, soms gewijzigd vanwege rijm en metrum, of vanwege de verlangde afwisseling van vrouwelijk en mannelijk rijm, ook wel compleet anders. Een voorbeeld van dat laatste is 'Een wel beminde geluckigheyt'

63 Een uitspraak als 'Cato und Gallenus die haben viel gheschrieben / Tot verstarckung von't sware menscheleich leben' in Bredero's *Hoochduytschen Quacksalver*, vs. 243-244 zegt hierover natuurlijk niets. Wellicht kende Bredero *De gulden vertelspraken of sentencien van Cato*, een Frans-Nederlands schoolboekje dat in 1546 bij de Gentse uitgever Joos Lambrecht was verschenen, maar de aldaar (fol. A3^v) gegeven 'vertaling' van Cato's spreuk: 'Zijdt vriendelic teghen wien datt zy, / Zoo ghy wilt dat elc zy met dy' (het Latijn staat er niet bij) doet slechts in de verte aan de uitspraak van Cleobulus denken (in de vertaling van editie C: 'denct op de weldaet die ghy van uwen vrient ontfangen hebt').

dat misschien (met sterke klankparallelie met vs 537a) tot 'een duur-ghekochte blyheyt' (vs 537b) werd. Omdat Bredero het Franse 'possession' al in zijn brief omzette naar 'vryheyt', mag aangenomen worden dat in vs 537 niet dit woord maar het woord 'blyheyt' door rijmdwang werd gekozen. De 'sloffer' is in vs 535 een 'Koffer', waarin geheime zorgen kunnen worden opgeborgen.⁶⁴ Opvallend is het element 'troosten' in 'Een tróóster inde doodt', dat we in de brief van Quina niet onder de uitspraken van Solon tegenkomen, maar wél onder die van Thales (geval III). Bredero lijkt bij het schrijven van deze passage teruggegrepen te hebben op vrijwel al het materiaal dat hij van de Griekse Wijzen had verzameld en in zijn brief opgenomen. Wanneer Alphonsus namelijk in aanvulling op de definitie van Rodderick zijn aandeel levert in de omschrijving (vss. 543-544):

Den heelen Vrunt verdraaght verduldigh tot den endt,
De onvolmaacktheyt die hy in zijn Vrunt bekendt,

herkennen we hierin de filosoof Pittacus uit de brief aan Quina (geval VII), terwijl de reactie van Rodderick op deze toevoeging (vs 546),

Ghy hebt mijn trouw gheproeft in veel verscheyen lasten,

weer sterk aan Solon doet denken (geval IV: 'een warachtigh vrient verlaat sijn vrient nimmermeer inden last'). Op meer plaatsen in het stuk vinden we overigens flarden van de Griekse Wijsheid, die Bredero in 1611, met dank aan Corrozet en diens Nederlandse vertaler, onder het publiek van de Eglentier verspreidde.⁶⁵

8 Besluit

Bredero heeft zijn hartsvriend Karel Quina op een bijzondere brief vergast. De vele bijbelse en klassieke citaten moesten de gedachte ondersteunen dat zijn vriendschap niet 'int hoofd' gelegen was en dus op berekening was gebaseerd maar uit het hart voortkwam en in wederzijdse weldaden zou resulteren. Over vriendschap en weldaden vond Gerbrand passende uitspraken in een schoolboekje, waarschijnlijk in een tweetalige uitgave zonder auteursvermelding. De auteur was Gilles Corrozet, wiens *Le conseil des sept sages de Grèce* ruim zestig jaar eerder was uitgekomen en hierna vele heruitgaven kende. Op geen enkele plaats staat onomstotelijk vast dat Bredero het Frans moet hebben gelezen, hoewel dat in een aantal gevallen wel zou kunnen verklaren hoe hij tot een bepaalde lezing is gekomen. Wanneer we bijvoorbeeld veronderstellen dat hij de editie 1588 (c) gebruikte, dan is het alleen logisch dat Bredero over 'een langhe en groote vrientschap'

64 Dit werd al opgemerkt door Oudemans 1857: 511. Omdat Vander Plasse ook de uitgave 1616 van *Rodd'rick ende Alphonsus* had verzorgd en het woord in die context dus zal hebben gekend, zal 'sloffer' wel een lees- of zetfout van de zetter zijn geweest.

65 Vgl. bijv. de passage (vss. 103-110) waarin Alphonsus over bedrog en pluimstrijkerij in de vriendschap spreekt, met de plaats waar Corrozet ingaat op een wijsheid van Pittacus ('Inimicum ne putes amicum') (c: c3^r-): 'En houdt niet voor uwen vriendt die u pluymstrijct met syn Woorden, noch den ghenen waer af ghy gewaer gheworden zijt dat hy uwe schade oft oneer achter rugghe bejaecht heeft door syn bedroch, ende achterklap. Wacht u alzo zeer als ghy moecht van dusdanighen volc: want hun vrientschap en soect niet dan hen eyghen profijt: ende tzij wat schoon ghelaet dat sy u thoonen, zoo schoutse nochtans ...'.

sprak in plaats van wat zijn vertaling hem bood ('een groote ende lange vrient-schap') indien hij aan de volgorde in het Frans, in de naastgelegen kolom, de voorkeur gaf.

Omdat we niet weten hoe creatief Bredero uiteindelijk met zijn brontekst is omgesprongen, kan niet met absolute zekerheid de editie worden aangewezen die Bredero op tafel had. Misschien was het zelfs een thans niet meer bestaande uitgave, iets wat bezien vanuit de aard en populariteit van het boekje niet geheel onwaarschijnlijk is. Op basis van paragraaf 4 mag worden geconcludeerd dat indien Bredero een louter Franstalige versie van *Le conseil* gebruikte, hierbij ook de vertaling uit 1552 moet zijn gebruikt. Zoals in paragraaf 5 bleek, is het echter waarschijnlijker dat hij een uitgave van de tweetalige editie gebruikte, waarbij c de tekst in Bredero's brief het meest nadert. Door het sterk overeenkomstige woordbeeld moet Bredero in ieder geval een Nederlandse brontekst hebben gebruikt, reden dat het me weinig zinvol leek de overige edities van *Le conseil* (nrs. 3, 7-11) te bestuderen.

Er bestaat nog een aanwijzing dat Bredero gemakkelijk toegang had tot (een van) de Frans-Nederlandse uitgaven (ABC). Op nog geen vijf minuten lopen van zijn woning bevond zich het bedrijf van de bekende Amsterdamse boekverkoper Cornelis Claesz (ca. 1546-1609). De gang naar die winkel op het Water (Damrak) met het uithangbord 'In 't Schrijf-boeck' moet hij dikwijls hebben gemaakt. Bert van Selm (1987: 245-246) heeft erop gewezen dat een aantal van de bronnen die Gerbrand gebruikte voor zijn liederen en toneelspelen in de winkel van Claesz werd verkocht. In 1610 verscheen bij de weduwe van Claesz een veilingcatalogus met 861 boektitels, die was samengesteld uit de magazijncatalogi van 1608 en 1609.⁶⁶ In die catalogus is een afdeling 'School-goedt in Frans ende Duyts' opgenomen, die 73 boeken bevat voor onderwijs in de Franse taal op de 'Franse' scholen (Van Selm 1987: 234-242, spec. 235). Onder dit 'school-goedt' zijn ook de volgende titels opgenomen (1610, fol. B3^v): 'Les sepsages de grece, 8.' en 'Conseil de 7 sages de Greces, 8.' (zie Van Selm 1987: 279-280, sub 30 en 39). Omdat deze titels genoemd worden onder de schoolboeken 'in Frans ende Duyts' moet hier wel op de tweetalige edities worden gedoeld. Aangezien de drie uitgaven alle in octavo zijn, valt uit het vermelde formaat verder niets op te maken. Misschien mogen we op basis van de aanduiding 'Conseil de 7 sages...' in de catalogus veronderstellen dat hier eerder de editie c dan AB wordt aangeduid, omdat de titel van AB begint met 'Les sentences'. Dat zou dan betekenen dat in Claesz' winkel de editie Van Waesberghe uit 1588 was te vinden, iets wat vanuit de sterke marktpositie van vader en zoon Van Waesberghe op het terrein van Franse schoolboeken goed te verklaren valt (vgl. Van Selm 1987: 240). Tegen deze hele redenering pleit overigens dat in een catalogus uit 1569 die Jan van Waesberghe vervaardigde van door hem gedrukte boeken, onder de 'livres en Francoys et en Flamen ensemble pour apprendre et l'un et l'autre langage' wordt genoemd: 'Conseil des sept sages, en francois et en flamen',⁶⁷ waarmee gezien de

66 *Catalogus vant gheene tot Amsterdam by groote menichten vercocht sal worden, uyt de Winckel van Saligher Cornelis Claesz. Boeck-vercooper, op den 10 Mey, 1610.* Amsterdam, bij de weduwe van Cornelis Claesz., 1610 (in: Van Selm en Gruys 1990, nr. 2009/3294). Zie over Cornelis Claesz: Moes en Burger 1907: 27-209; en vooral Van Selm 1987: 174-333, spec. 225-234.

67 Ledeboer 1869: 263. Het zijn volgens Ledeboer (a.w.: 261) de boeken 'dien hij [Waesberghe] in zijn verhoor van xiv April 1569 gezegd had te zullen voorleggen'. Zie over dat verhoor en de catalogus, ten bewijze dat hij een goed katholiek was en geen gereformeerde boeken drukte: a.w.: 40-41.

datering slechts A kan zijn bedoeld. In ieder geval kon Bredero het boekje, als hij het niet al uit zijn schooltijd in bezit had, rond 1610 nog gewoon in de boekwinkel aanschaffen.

In het zelfde jaar dat Bredero de brief aan Quina schreef, ging zijn *Rodd'rick ende Alphonsus* in première. Op een bijzondere manier greep hij voor een passage uit het eerste bedrijf, waarin vriendschap wordt gedefinieerd, terug op deze brief en daarmee op de Griekse filosofie. Waar Kruyskamp (in Bredero 1968: 28) een van die uitspraken 'terugvond' bij Coornhert, kan dus een directer verband worden gelegd met Bredero's eigen brief, vervolgens met *Le conseil des sept sages de Grèce*, om tenslotte uit te komen bij Pittacus, de wijsgeer uit de zesde eeuw voor Christus. Dat betekent overigens ook dat Gilles Corrozet toegevoegd moet worden aan de bronnen van *Rodd'rick ende Alphonsus*, zonder dat Bredero de identiteit van de auteur hoogstwaarschijnlijk heeft gekend. De naam van de Franse auteur of de vertaler ontbreekt immers in de edities ABC, zoals al eerder werd opgemerkt.

Opvallend is dat Gerbrand niet alleen voor allerlei wijsheden over het thema 'vriendschap' bij Corrozet leende, maar dat hij van dezelfde bron gebruik kon maken waar hij overging op het onderwerp 'weldaden'. Over die materie vond hij de spreuk van Cleobulus (geval VIII) en vervolgens twee uitspraken van de Romeinse komedieschrijver Plautus (IX). Die laatste twee selecteerde Bredero uit een totaal van vier achtereenvolgende citaten van Plautus in zijn bron. Hij vlocht ze in zijn brief handig om een uitspraak heen van Marcus Aurelius ('den deucht-doender loont sich selven met een onendelijke eer'), dat ik niet in deze bron ben tegengekomen. Bredero sluit de passus af met een voor de hand liggende verwijzing naar Seneca's *De beneficiis*, die hem via de vertaling (1562) van Coornhert bekend was. Omdat Bredero de citaten van Plautus in het proza onder de spreuk 'Beneficium repende' van Periander vond, moet hij zich toch gerealiseerd hebben dat dit proza niet van de Griekse filosoof kon zijn maar van een interpreter, die hier expliciet op 'sententien' van Plautus wees, elders ook van andere klassieke auteurs citaten gebruikte en soms de Bijbel aanhaalde. Toch schrijft Bredero de uitspraken die hij in de uitleg (van Corrozet) vond, in zijn brief aan Quina rechtstreeks toe aan de verschillende Griekse filosofen, uitgezonderd de twee spreuken van Plautus en die van Salomo.

Dit onderzoek heeft getoond hoe Bredero gevonden materiaal soepel in een lopende tekst verwerkte, en hoe hij deze stof toepaste in een dialoog van een toneelstuk dat hij in ongeveer dezelfde periode schreef. Een onbetwistbare conclusie luidt ook dat Bredero voor de gebruikte geleerdheid in zijn brief niet op één bron kon terugvallen. Welke de andere bronnen zijn – ik vermoed dat er in totaal meer dan twee verschillende bronnen waren – die hij bij het schrijven van de brief op tafel had gelegd, blijft vooralsnog onduidelijk. Pronkte hij hier moedwillig en opdringerig met vertoon van quasibelezenheid? Ik denk van niet. Indien de manier waarop hij zijn citaten op elkaar liet volgen het resultaat van onbewuste onhandigheid was, dan zij hem dit vergeven. Was het geen onhandigheid maar een doelbewuste constructie, dan heeft hij weloverwogen afgezien van behendig parafraseren en vermeldde hij de bijeengegaarde auteurs open en oprecht, terwijl de brontekst in de door mij onderzochte passages vrij letterlijk werd gevolgd. Dat Bredero zijn intermediaire bronnen niet noemt, is even logisch als gebruikelijk. In dit geval ging het om een schoolboekje, waarschijnlijk in een uitgave waarin de naam van de schrijver ontbrak. Het werken via bundeltjes met gemeenplaatsen vormde de gangbare praktijk.

Of hij met het verwerken van de thematiek rond het hart, de vriendschap en de wel-daad via bijbelse en literaire bronnen indruk wilde maken op Quina, weet ik niet. We mogen slechts constateren dat Quina op zijn beurt, in de liminaire gedichtjes voor Bredero, met name in dat voor *Rodd'rick ende Alphonsus, Griane en Lucelle*, opvallend veel klassieke namen opeenstapelde.

Bibliografie

- Bredero 1638 – G.A. Bredero: *Nederduytsche Poëmata*. Amsterdam, Voor Cornelis Lodewijckz vander Plasse, 1638.
- Bredero 1890 – G.A. Bredero: *De werken*, ed. J. ten Brink, G. Kalff. 3 dln. Amsterdam, 1890.
- Bredero 1968 – G.A. Bredero: *Rodd'rick ende Alphonsus*, ed. C. Kruyskamp. Zwolle 1968.
- Bredero 1975 – *Memoriaal van Bredero. Documentaire van een dichterleven*, ed. G. Stuiveling. Culemborg, 1975.
- Bredero 1975-1983 – G.A. Bredero: *Boertigh, Amoreus, en Aendachtigh Groot Lied-boeck*, ed. G. Stuiveling e.a., 3 dln. Culemborg, Leiden, Den Haag 1975-1983.
- Bredero 1981 – G.A. Bredero: *Vertaalde gedichten*, ed. A. Keersmaekers. 's-Gravenhage, 1981.
- Bredero 1986 – G.A. Bredero: *Verspreid werk*, ed. G. Stuiveling en B.C. Damsteegt, Leiden, 1986.
- Ten Brink 1887 – Jan ten Brink: *Gerbrand Adriaensz. Bredero. Historisch-aesthetische studie van het Hollandsche blijspel der xviide eeuw*. Leiden, 1887.
- Conlon 1977 – Denis Joseph Conlon: *Richard sans peur. Edited from 'Le Romant de Richart' and from Gilles Corrozet's 'Richart sans Paour'*, Chapel Hill, 1977 (North Carolina Studies in the Romance Languages and Literatures).
- Damsteegt 1981 – B.C. Damsteegt: 'Het proza van Gerbrand Adriaensz. Bredero'. In: idem, *Van Spiegel tot Leeuwenhoek. Syntaktische en stilistische verschijnselen in 17e-eeuwse teksten*. Leiden, 1981, 23-48.
- Dongelmans 1983 – B.P.M. Dongelmans: 'Beschrijving van de zeventiende-eeuwse edities van Bredero's Liedboeken', in: Bredero 1975-1983, dl. 2, 161-166.
- Grootes 1997 – E.K. Grootes: 'Hooft en Bredero'. In: J. Jansen (red.), *Omnibus idem*. Hilversum 1997, 19-29.
- Hooft 1976 – P.C. Hooft: *De briefwisseling*, dl. 1, ed. H.W. van Tricht e.a. Culemborg, 1976.
- Keersmaekers 1970 – A.A. Keersmaekers: 'Bredero en de Zuidelijke Nederlanden'. In: G. Stuiveling e.a., *Rondom Bredero. Een viertal verkenningen*. Culemborg, 1970, 41-69.
- Knuttel 1968 – J.A.N. Knuttel: *Bredero. Poët en Amsterdammer*. Amsterdam, 1968 (1949).
- Ledeboer 1869 – A.M. Ledeboer: *Het geslacht Van Waesberghe: eene bijdrage tot de geschiedenis der boekdrukkunst en van den boekhandel in Nederland*. 's Gravenhage, Utrecht, 1869.
- Moes en Burger 1907 – E.W. Moes en C.P. Burger: *De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw*, dl. 2. Amsterdam, 1907.
- Oudemans 1857 – A.C. Oudemans Sr: *Woordenboek op de gedichten van G. Az. Bredero*. Leiden, 1857.
- Schenkeveld-Van der Dussen 1985 – M.A. Schenkeveld-Van der Dussen: 'Portret van Bredero'. In: *Ons erfdeel* 28 (1985), 5, 642-649.
- Schepers 1932 – J.B. Schepers: 'Bredero en de klassieken'. In: *Levende talen* 71 (1932), 208-222.
- Van Selm 1987 – Bert van Selm: 'Een menigthe treffelijcke Boecken'. *Nederlandse boekhandels-catalogi in het begin van de zeventiende eeuw*. Utrecht, 1987.
- Van Selm en Gruys 1990 – B. van Selm, J. Gruys (eds.): *Book sales catalogues of the Dutch Republic, 1599-1800 on microfiche*. Leiden, 1990 vlgg.
- Snell 1938 – Bruno Snell (ed.): *Leben und Meinungen der Sieben Weisen. Griechische und Lateinische Quellen aus 2000 Jahren mit der Deutschen Übertragung*. München, 1938.
- Stuiveling 1970 – G. Stuiveling: 'Bredero en zijn tijd'. In: G. Stuiveling e.a., *Rondom Bredero. Een viertal verkenningen*. Culemborg, 1970, 25-39.
- Vinck-Van Caekenberghe 1996 – M. Vinck-Van Caekenberghe: *Een onderzoek naar het leven, het werk en de literaire opvattingen van Cornelis van Ghistele (1510/11-1573)*. Rederijker en humanist. Gent, 1996.

Te Winkel 1923 – J. te Winkel: *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*, dl. 3. Haarlem, 1923.

Zaalberg 1968 – C.A. Zaalberg: 'Retouches aan het beeld van Bredero'. In: *Ntg* 61 (1968), 43-47.

Adres van de auteur

Faculteit Geesteswetenschappen UvA
Spuistraat 134
1012 VB Amsterdam
j.jansen@uva.nl